

En una sola frase i «sin daño de barras»

Autor: Lluís Batlle i Rossell
Data de publicació: 03-09-2015

En Lluís Batlle ressegueix els usos de la locució del Siglo de Oro «sin daño de barras», i arriba a la conclusió que és fruit d'una mala traducció del català.

Em sembla que encara som pocs els que hem vist de primera mà desenes i desenes d'indicis que les obres del Siglo de Oro castellà semblen una traducció del català. De fet, qualsevol persona que no els hagi vist, és normal que pensi que la llengua original en què s'han escrit aquestes obres hagi estat el castellà. Jo mateix no acceptaria gens una hipòtesi com aquesta, si no hagués intentat rebatre-la, cercant una altra explicació que em permeti explicar bé els textos. Els raonaments canònics, vistos prou textos del Siglo de Oro, són per mi molt més decebedors que no pas la clau de volta que lliga totes les peculiaritats del castellà d'aquella època: la traducció errada del català. Aquesta traducció, a més, encaixa perfectament amb les troballes de distorsió històrica d'altres companys de l'Institut Nova Història: descoberta catalana d'Amèrica, enginyeria catalana capdavantera, revolució humanística catalana, grans gestes marítimes catalanes, etc. Ara bé, també he après a ser conscient que només donarà versemblança a aquesta hipòtesi aquell qui l'estudiï. Altrament, quasi qualsevol indici, agafat per si sol, semblarà insuficient vers la confiança en la competència de les universitats d'arreu del món. I encara més, si els indicis provenen de gent de tan poca autoritat acadèmica i filològica com és el meu cas. Per això em toca suplir aquesta manca d'autoritat amb bons arguments.

Intentaré presentar-vos un petit estudi que permet veure, ben concentrats, diversos aspectes que em reafirmen en la hipòtesi segons la qual hi ha hagut - una traducció generalitzada al castellà d'obres escrites en català. Són aspectes que veiem en moltes frases. Però la frase que proposo a continuació és de les més fàcils d'explicar a fons. Em refereixo a la locució «sin daño de barras», que trobem justament al tombant del segles XVI i XVII (1599-1620, en només dotze obres, considerant diversos corpus de castellà), període clau de la transformació d'obres catalanes en castellanes. A més, l'expressió en qüestió, no la tornarem a veure utilitzada mai més. Aquest patró temporal correspon, com hem vist en d'altres casos1, a frases que resulten d'una mala traducció del català, i, per tant, no han format mai part del parlar castellà.

Començarem fent un cop d'ull a la definició que, de «sin daño de barras», ens en donen diversos diccionaris. La primera edició del Covarrubias2 ens proposa una definició un punt incomprensible. La trobem sota l'accepció «daño»:

Sin daño de barras, suele por alusion sinificar tanto como sin perjuyzio de tercero. Està tomada esta manera de hablar de los jugadores de argolla, quando tirando algun cabe [sic] tuercen el argolla, no siendo su intento tirar a ella, sino a la bola del contrario.

Ho trobem més clar en una edició de 1640 del mateix diccionari3, on s'omet la incomprensible frase del mig:

Sin daño de barras, suele por alusion sinificar tanto como sin perjuyzio de tercero. Està tomada esta manera de hablar de los jugadores de argolla, no siendo su intento tirar a ella, sino a la bola del contario.

El refranyer d'en Korreas4 de 1627 no desentona amb la definició del Covarrubias: «sin daño de barras: sin daño de nadie» i «kon daño de barras: kon agravio». Tanmateix, sí que notem que no menciona que el mal sigui fet a un tercer, i afegeix la frase amb la preposició con. Per ara, obviaré la referència del Covarrubias als «jugadores de argolla», ja que no crec que afecti aquesta anàlisi.

El diccionari castellà-italià (1638) de Franciosini, traductor d'El Quixot a l'italià, ens confirma força la definició que hem vist fins ara:

Sin daño de barras. Senza pregiudizio, e danno del terzo, cioè del compagno.

Vistos alguns diccionaris, ja podem veure'n un cas d'ús. Començarem per un de ben vistós, de la segona part d'El Quixot (1615), on Don Quixot es desperta descol·locat per una explosió, i, llegint d'un pergamí la resolució d'un greu conflicte, anuncia emocionat al duc de la història que el conflicte ha acabat bé:

La aventura es ya acabada, sin daño de barras, como lo muestra claro el escrito que en aquel padrón está puesto.

Semblaria, segons la definició del diccionari i pel context de l'obra, que l'aventura no ha perjudicat ningú més, sigui qui sigui. Aquesta correspon amb l'anotació de l'expressió que hi fa en Francisco Rico5: «sin daño a un tercero». Vegem ara la definició de l'Autoridades (1726), primer diccionari de la recent fundada RAE amb Felip V. Aquí ja hi trobem un matís diferent, tot i trobar-se ben allunyat de l'últim ús recollit pels corpus de castellà: el 1620. En aquest cas, el mal ja no faria referència només a tercers afectats, sinó a l'estalvi de qualsevol mal, com ja ens deia en Korreas:

Sin daño de barras. Phrase con que se explica lo mismo que sin peligro, riesgo, ni gasto u desperdicio de alguno. Lt. dummodo nulli quidquam suboriatur incommodi. Alfar. fol. 305. [Mateo Alemán, Segunda parte del Guzmán de Alfarache, 1604] Estuve avizorando por todo aquello si podria sacar aquella prenda sin costas ni daño de barras.

Ja podem començar a ensumar-nos que aquest canvi de significat del 1726 correspon precisament a una adaptació de la definició per tal que que aquesta s'adapti al sentit de la frase de l'obra que citen, ja que si el protagonista pretenia robar roba d'aquella casa on havia entrat, evidentment causaria mal a tercers: els de la casa. En canvi, poder robar sense perill s'hi escau molt més, com ens diu la nova definició adaptada a l'obra. Fixem-nos com canvia el matís, de «sense fer mal a un tercer» a «sense perill». Aquest sentit de «sense perill» no encaixa amb El Quixot, però sí que hi encaixa l'afegit «sin gasto o desperdicio», de la mateixa definició. Si ara veiem la definició de l'últim diccionari de la RAE, de 20146, veurem com aconsegueix sintetitzar les definicions dels dos diccionaris anteriors:

Sin daño de barras: 1. loc. adv. desus. Sin daño o peligro propio o ajeno.

Sembla una definició ben encertada. Ara bé, què passaria si miréssim més casos del corpus de castellà? Per exemple, aquest passatge que trobem a La pícara Justina (1605) d'en Francisco López de Úbeda7:

Intento del autor es dar gusto sin hacer daño. que les hablo con donaire y gracia y sin daño de barras; que, si con lisonjas unto el casco, por lo menos no es unto sin sal; que, si amago, no ofendo; [...]

Que potser en López de Úbeda volia parlar sense fer mal a ningú més? O potser volia parlar sense perill, sense risc? Anem a una altra obra. Vegem quin consell moral, entre d'altres, ens dóna Ambrosio de Salazar el 1623 al seu Espexo general de la gramática en dialogos8, obra bilingüe castellà/francès:

Habla sin daño de barras / Il parle sans dommage de personne.

Bé, del francès n'han confós l'imperatiu del consell en tercera persona; i és que no sempre traduïen correctament, com veurem també amb aquest «dommage de personne». Vegem ara El galateo español9 de 1593 d'en Lucas Gracián, on també ens aconsella com han de ser certs tocs d'agror que es poden introduir a les converses:

Bien puede ser que en las conversaciones, como dezía un cortesano, podría dar sabor un agrito de lengua y apetito grande, para el humano, pero este agro ha de llevar tanto dulce amor y amistad que se haga sin daño de barras.

A El guitón Onofre10 de 1606 d'en Gregorio González trobem que demanen a un home de dur unes cartes perquè un altre no hagi de donar la cara. Aquest el vol ajudar, però com que no sap el contingut de les cartes, creu en podria sortir escaldat:

- [...] ¿Qué sé yo, señor Onofre, lo que en estas cartas va encerrado? ¿Qué sé yo si son las de Urías y llevo mi muerte en ellas? Hacer bien es muy justo, mas ha de ser sin daño de barras; que no es piadoso el que se condena a sí por librar a otro.

De la mateixa obra, un (que anomenen arcabusser) llença un pal, i trenca una olla, alliberant un gat que hi havia posat el cap a dins, sense fer-li mal:

Tuvo el arcabucero tan buen tiento y asestó de suerte al gato, que, sin daño de barras, como quien da a la ave en la pluma sin herirla, le quebró la olla en la cabeza, dejándole libre [...]

Anem ara a un text religiós, als Discursos medicinales11 d'en Juan Méndez Nieto de 1606-1611, on fa referència a com s'han de fer les coses bé. Aquest cop ho trobem amb la preposició «con»:

aquello á de ser y se á de hazer tan solamente quando las vías y lugares por donde naturaleza se descarga lo çufren y pueden llevar provechosamente, y no con daño de barras, como dizen;

A la mateixa obra, més endavant ens fa referència a un remei infalible per què les matrones no s'enfadin mentre esperen els seus homes:

para no se enpreñar algunas matronas honradas que, teniendo los maridos ausentes, se les aze de mal esperar tanto y, queriendo jugar a lo seguro y sin daño de barras, con sólo este remedio lo suelen y pueden seguramente azer.

I l'últim cas d'aquesta obra el trobem en un home que patia d'un mal greu a la boca, i li van receptar de retruc una crema d'afaitar que li va anar molt bé:

después que estuvo curada y sana [la cara], tenía todas aquellas señoras confusas e imbidiosas, vyéndola alinpiar mui a menudo y muy rezio la cara sin daño de barras.

En unes cartes12 del Conde de Lemos, de 1619, també hi trobem l'expressió en un moment que es fa referència a un discurs molt encertat:

Discurris en la materia con mucho magisterio y claridad, y á fe que los nuevos capitulos de la instruccion que llevó Don Alonso de Mendoza son golpes de maestro, y la rebaja y muy sin daño de barras, como lo probais á posteriori y á priori.

Cervantes també fa servir l'expressió al Coloquio de los perros13 de 1613, on una dona defensa que fa la seva feina de manera molt neta:

porque yo soy mujer honrada y tengo un marido con su carta de ejecutoria, y con a perpenan rei de memoria, sus colgaderos de plomo, Dios sea loado, y hago este oficio muy limpiamente y sin daño de barras.

Al pròleg de les Novelas Exemplares, de fet, Cervantes ens presenta l'obra d'aquesta manera, on no queda clar per què el lector no faria mal a ningú, o no es posaria en perill. Sembla fins i tot que ens hi defineixi l'expressió que estem tractant, tot i que de manera ben diferent.

Mi intento ha sido poner en la plaza de nuestra república una mesa de trucos, donde cada uno pueda llegar a entretenerse, sin daño de barras; digo, sin daño del alma ni del cuerpo, porque los ejercicios honestos y agradables, antes aprovechan que dañan.

Ja anem veient que potser el significat dels diccionaris no s'acaba d'escaure al text que anem trobant. Quin perill

evitarien? Quin mal estalviarien en aquests contextos, tal com ens diuen les definicions de diccionari? Vegem alguns últims exemples més. El 1614 en Gil González de Ávila a l'obra Pláticas del Padre Gil ens diu que els capellans han de vigilar molt amb el que escriuen a les cartes, per si un seglar les trobés, ja que els podria prendre per persones de mals costums:

[...] y cae esa carta en manos de un seglar, y os califica por hombre de ruines costumbres. Por tanto, hemos de tener con esto gran cuenta, que es gran falta que nos cojan algunas palabras tales, firmadas de nuestro nombre; y sean las cartas sin daño de barras, porque semejantes cartas perjudican a la opinión de los con quien tratamos.

Trobem una variant de la frase, feta servir exclusivament per Juan de Luna a la seva edició de París, 1620, del Lazarillo de Tormes14, on aquest escriptor indica que ha refinat el text el millor que ha pogut, perquè trobava que l'obra corria en llenguatge més francès que espanyol:

he disimulado con lo que he podido, sin perjuycio de barras, digo de la integridad de la lengua Castellana, rogándote lo agas así con mí.

Al mig de l'obra (pàg. 67) també fa servir la mateixa forma, referint-se a millorar el seu comportament:

me llegué a él como a un oráculo, para preguntarle el cómo me había de gobernar en la nueva vida sin perjuicio de barras.

Trobem, per últim, una obra on la frase es fa servir com a mínim tres vegades: els Apuntamientos quadragesimales desde el miércoles de Ceniza15, de l'Arquebisbe de Tarragona el 1608. Una d'aquestes, per exemple, fa referència al dimoni, i a les seves maneres fines d'enredar la gent:

el tentar de el Demonio no es por fuerça de braços, sino por facundia de lengua, y por saber echar la labra, y hazer bouo de vn hombre. Empero que si el fuesse cuerdo dexaria para necio al Demonio y mas adelante. En fin todas las tentaciones del Demonio son siempre sin daño de barras, porque siempre (quanto es de su parte) dan por defuera.

Queda especialment clar que es tracta d'una obra traduïda per la desafortunada traducció de «saber fer d'un home bou que tiri la llaura». Deixem per al lector interessat la resta de frases aparentment mal traduïdes de la mateixa obra, ja que n'és força plena.

Que potser aquests exemples tenen a veure amb fer mal a algú? Que potser fan referència a perill per a alguns tercers? El que a mi em sembla més versemblant és que estem davant d'obres traduïdes, perquè el que ens explica de manera ben natural tots els usos de la locució «sin daño de barras» (i similars) és l'expressió catalana «sense desbarrar» o «sense desbarro», considerant les variants pertinents. Una expressió que vol dir moltes coses, i entre d'altres, la que ha donat lloc a la traducció castellana: llevar les barres o bé fer-les malbé. El Diccionari Català-Valencià-Balear16 ens diu de «desbarrar»:

|| 1. Llevar la barra; fer cessar d'estar barrat; cast. desatrancar. «Hem desbarrat la porta perquè poguessin entrar».
|| 2. Dislocar les barres a una persona o animal; cast. desquijarar. “L'ase demana ajuda | al gos, qui... respon: | Veste'n depressa! corre! Y si'l llopàs t'alcança, | estàs ferrat de nou: prova de'l desbarrar; | no tens altra esperança”, Caseponce Faules 167.

A més, inclou els significats que avui en dia són més vigents i que encaixen perfectament amb els textos que hem vist:

|| 3. intr. Eixir impensadament del camí, esgarriar-se, perdre's, esbarrar (Sopeira); cast. extraviarse.
|| 4. intr. Dir disbarats grossos; cast. desbarrar. «No comencis a desbarrar; més val que callis». No em sentireu renegar, que el fetge pel qui vulguin no em desbarra, Sagarra Equador 40.

Ens podem servir fins i tot de la definició moderna del DIEC17, especialment el tercer significat:

1 v. tr. [LC] Fer cessar d’estar barrat. Desbarreu la porta, i que entri tothom.
2 1 tr. [LC] [MD] Dislocar les barres (a algú).
2 2 intr. pron. [MD] Sofrir una dislocació de les barres.
3 intr. [LC] Perdre la moderació, dir inconveniències, disbarats. Quan parla de política, només desbarra.

Sí que és cert que en català no conec cap ús del verb «desbarrar» al segle s.XVII. El CIVAL ens marca que el trobem en una obra d'Ausiàs March impresa el 1539, en el sentit de desbarrar una porta. La resta d'usos, just amb el sentit d'avui

dia, els he pogut trobar només a partir del s.XIX amb La Renaixença. Tenim molts pocs textos catalans literaris dels s.XVI-XVIII, just l'època de la qual sospitem del robatori d'obres nostres a favor del castellà. Per tant, la manca de rastre de «desbarrar» no necessàriament vol dir que no es fés servir. Val la pena assenyalar, però, que sí que tenim del s.XIV i XV usos del verb «desbaratar», així com de «mal barat», «disbarat» i «desbarat», que em semblen ben parents de l'actual «desbarrar». Una forma vàlida i ben recolzada pels corpus catalans seria «sense desbarat», forma antiga de «disbarat», havent-la entès el traductor com «sense llevar o fer malbé barres». Com a curiositat tangencial, al CORDE també podem trobar el curiós ús de «disparatar» bàsicament en tres obres, una d'elles ja citades en aquest article, però plenes d'altres frases que ens fan sospitar que no eren castellanes en el seu original: El guitón Onofre (1604), La segunda parte de Don Quixote de Avellaneda (1614) i un text religiós de San Juan Bautista de la Concepción (1609).

Efectivament, si veiem el context de Don Quixot, veurem que s'hi assenyala que l'escrit amb el que ha acabat l'aventura està escrit sorprenentment de molt bones maneres, sense desbarrar. El lladre del Guzmán de Alfarache vol robar el vestit sense equivocar-se, sense disbarat. L'Ambrosio de Salazar ens diu que parlem sense desbarrar. En Lucas Gracián ens diu que podem afegir agror a les converses, sempre que sigui sense desbarrar. Cervantes, al Coloquio de los perros ens diu que la dona fa l'ofici netament i sense desbarrar, sense fer res mal fet. Al pròleg de les Novelas Exemplares ens diu que ens regala una taula de trucs on hom s'hi pot divertir sense disbarat o sense mal barat, amb bon tracte i bones maneres. Els capellans demanen que les cartes entre ells s'escriguin sempre sense disbarats, sense males paraules, ja que si un seglar les trobés, els faria quedar molt malament. En Juan de Luna ens diu que ha modificat força el Lazarillo, però amb cura, sense disbarats, sense passar-se. També, al seu Segundo Lazarillo el personatge demana com governar-se sense desbarrar, sense perdre la moderació. Als Discursos Medicinales ens diu que hom s'ha de comportar bé, no desbarrant, tal com també aconsegueixen fer les matrones amb un bon remei. I l'Arquebisbe de Tarragona ens diu que el dimoni ens enganyarà, temptant-nos sense desbarrar, finament i educada. He omès la resta de casos d'aquesta obra per no fer l'article més extens, però el lector interessat pot comprovar que aquests encaixen amb el sentit que descrivim.

Només hi ha dos casos que vull comentar a part. El primer és el de l'home del mal de boca que acaben guarint en part gràcies a un nou sabó d'afaitar. Aquest diu que li va molt bé aquest sabó per tenir una cara ben neta i ben afaitada, i, efectivament, ja no pateix més de mal de barres. Segons el DCVB es tracta d'una neuràlgia que pega a la part inferior i lateral de la cara (Empordà). Hem de recordar que en castellà, segons el DRAE, barres no té el sentit de mandíbules, i que per tant, ens trobem davant d'una mala traducció ben literal.

Els segon cas és el d'El guitón Onofre, on efectivament l'home a qui volen fer entregar cartes no es vol posar en perill, i el gat ha estat salvat del tràngol sense resultar-ne ferit. En aquesta obra els significats encaixen perfecte amb el diccionari Autoridades, i per tant, podria ser indicatiu de que el que intento explicar en aquest article no és ferm. De tota manera, vull recordar que El guitón Onofre és una obra especial perquè, malgrat estar datada de 1606, es té noció del seu text només des que al 1927 en Paul Langeard va descobrir-lo a París en forma de manuscrit, l'únic trobat fins avui18. Fins llavors només se'n sabia l'existència per l'aparició en certs catàlegs de 1624 i 1672. Que aquest text sigui l'únic que faci servir «sin daño de barras» fidel al significat de l'Autoridades em fa sospitar més aviat que es pugui tractar d'una falsificació, potser del s. XX, sense tractar-se d'una traducció del català.

I per descomptat, com ja he dit, sospito que en la resta de casos es tracta també d'una mala traducció, on els múltiples sentits catalans d'un «sense desbarrar» o un «sense desbarat» es converteix en la locució «sin daño de barras». O sigui, sense fer llevar o fer malbé cap barra, un dels possibles sentits de «desbarrar», com el cas de desbarrar una porta, traduït en una locució. La frase castellana té tan poc sentit per si sola que la traducció a partir del català em sembla l'explicació més plausible. Una bona traducció hagués estat, per exemple, «sin disparates».

Aquesta locució suposadament castellana l'he sabut trobar exclusivament a les obres que us hem citat. Després de 1620, no la tornarem a veure mai més en un text castellà. A més, hem vist com els diccionaris Covarrubias i Autoridades ens expliquen el significat de l'expressió intentant deduir-la del context. El primer, deduint-la d'El Quixot, i el segon, afinant la definició segons els seus curadors han vist a la segona part del Guzmán de Alfarache. No ens ha d'estranyar que els autors del diccionari tinguin tanta barra, fins i tot inventant-se un origen vinculat a un joc d'anelles i barres, donat que aquesta actitud la trobem descrita ja al Cuento de cuentos editat per primer cop a Girona (1626)19, de suposada autoria de Quevedo. Ens diu, de la llengua castellana20:

En el origen de ella han hablado algunos linajudos de vocablo que desentierran los huesos á las voces: cosa mas entretenida que demostrada, y dicen que averiguan lo que inventan.

Concretament, del diccionari Covarrubias, ens diu:

Se ha hecho tesoro de la lengua Española, donde el papel es mas que la razon: obra grande, y de erudicion

desaliñada.

Podríem afegir, per acabar, que el verb «desbarrar» en castellà el trobem en prou feines utilitzat, només trobant-ne set casos abans de 1700 (segons el CORDE). Efectivament, el trobem a la Historia general y natural de las Indias d'en Fernández de Oviedo, als Guzmán de Alfarache d'en Mateo Alemán que ja hem vist, i a dues obres de frares. Autors, els dos primers, que, com bé sabrà el que s'interessa seriosament per la feina de l'INH, són sota la plena sospita de ser traduïts del català.

Resumint, crec que l'expressió «sin daño de barras» ens referma en la sospita que bona part del Siglo de Oro castellà prové de traduccions del català, perquè:

- Sembla clarament una mala traducció de la locució catalana «sense desbarrar» o «sense desbarat», errant en la polisèmia, traduint sistemàticament a un dels significats equivocats.
- El significat que ens proporcionen els diccionaris suposadament contemporanis no encaixa en quasi cap dels contextos on trobem la locució. Aquests significats, junt amb l'origen del «juego del argolla», serien inventats i deduïts del context de, només, molt poques obres. Obres on encaixa encara millor la forma «sense desbarrar»
- L'origen català d'un verb «desbarrar» encaixa fil per randa en tots els contextos castellans assenyalats amb «daño de barras», menys en una traducció directa feta a partir de l'expressió «mal de barres».
- Trobem «daño de barras» en un paràgraf que conté greus errors de traducció des del català (echar la labra...), fent notar que el traductor no entenia el text original.
- L'ús del verb «desbarrar» en castellà és exclusiu d'una època curta del Siglo de Oro, i apareix especialment en obres que ja ens semblaven una traducció del català. Podem dir el mateix del verb emparentat «disparatar» en castellà.
- Els usos de «daño de barras» corresponen just a l'època on, per altres raons, em sembla que hi ha el major nombre d'obres robades del català al castellà21.
- La mala traducció «sin daño de barras» sembla afectar exclusivament les dues paraules «sense desbarat» o «sense desbarrar», quan suposadament podien haver-ho traduït a «sin disparates» o «sin desbarro».

Així mateix, assenyalo les conclusions que en faig:

- El traductor no entenia el text original, ni el poden haver entès plenament els lectors castellans fins avui.
- Si una expressió del text com aquesta és traduïda tan malament del català, penso que tot el text deu ser traduït del català.
- La traducció sistemàtica d'una locució polisèmica en una altra ben concreta, deixant de banda la coherència del text, em fa sospitar de taules de traducció de locucions.
- El cas d'El guitón Onofre és prou particular com perquè puguem sospitar d'una falsificació moderna.
- Hi ha la possibilitat que el verb català «desbarrar» ja s'utilitzés al s.XVII tot i no conservar-ne rastre escrit.

Són moltes les frases del Siglo de Oro que ens permeten endevinar que un text ha estat traduït del català. Algunes ja han estat presentades per membres de l'INH, i, d'altres, les donarem a conèixer més endavant. Moltes compleixen alguns dels punts que hem assenyalat, però en un espai tan curt com el que disposem, potser cap altra permet una explicació tant exhaustiva com aquesta. En un sol article hem pogut assenyalar tots els usos de la frase, veient si l'explicació dels diccionaris castellans ens satisfà més o menys que la proposta que més em convenç: la traducció errada del català.

Lluís Batlle i Rossell

24 d'agost del 2015

Corregit el 19 de setembre del 2015 amb noves apreciacions sobre a El guitón Onofre

1 LLUÍS BATLLE, Una pragmàtica del segle XVI delata la traducció sistemàtica del català al castellà; http://www.inh.cat/articles/Una-pragmatica-del-segle-XVI-delata-la-traduccio-sistematica-del-catala-al-castella (9/5/2014)

2 SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS, Tesoro de la lengua castellana, o española. Madrid, 1611. https://books.google.es/books?id=K10MJdL7pGIC

3 SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS, Tesoro de la lengua castellana, o española. Madrid, 1640. https://books.google.es/books?id=xaJNAAAAcAAJ

4 GONZALO KORREAS, Vocabulario de refranes y frases proverbiales. Institut d'Études Ibériques et Ibéro-Américaines de l'Université de Bordeaux, Bordeu, 1967. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

5 MIGUEL DE CERVANTES, Don Quijote de la Mancha. Madrid: Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española, 2004.

6 Diccionario de la lengua española, 23a edició, octubre de 2014. Consultat per internet: http://lema.rae.es/drae/

7 FRANCISCO LÓPEZ DE ÚBEDA, La pícara Justina. Editorial Nacional, Madrid, 1977. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

8 AMBROSIO DE SALAZAR, Espexo general de gramatica en dialogos para saber... Rouen, 1623. https://books.google.es/books?id=OJdsHiGzaOUC . Pàg 459.

9 LUCAS GRACIÁN DANTISCO, Galateo español. CSIC. Madrid, 1968. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

10 GREGORIO GONZÁLEZ, El guitón Onofre. Consejería de Cultura del Gobierno de La Rioja. Logroño, 1995. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

11 JUAN MÉNDEZ NIETO, Discursos medicinales. Universidad de Salamanca, 1989. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

12 ABRAHAM VALDELOMAR (Conde de Lemos), El Conde de Lemos al Príncipe de Esquilache [Cartas relativas al Conde de Lemos]. Bulletin Hispanique, 5. Madrid, 1903. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

13 MIGUEL DE CERVANTES SAAVEDRA, El coloquio de los perros [Novelas ejemplares]. Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1994. Obtingut del Corpus Diacrónico del Español (CORDE): http://corpus.rae.es/cordenet.html

14 ANÒNIM, Vida de Lazarillo de Tormes. Paris, 1620 [M.D.XX. a la portada]. https://books.google.es/books?id=k5uE3gAHJIMC

15 ANTONIO PÉREZ (Arzobispo de Tarragona), Apuntamientos quadragesimales desde el miercoles de Ceniza, hasta la Dominica Tercera. Barcelona, 1608. https://books.google.es/books?id=UN1-QKL289oC

16 A. M. ALCOVER, F. DE B. MOLL, Diccionari Català-Valencià-Balear. Editorial Moll. http://dcvb.iecat.net/

17 Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans.

18GREGORIO GONZÁLEZ, El guitón Onofre. Biblioteca Riojana núm. 5. Gobierno de la Rioja, Logroño, 1995. Edició a càrrec d'en Fernando Cabo Aseguinolaza. Introducció. http://www.vallenajerilla.com/berceo/gregoriogonzalez/introduccion.htm

19 ANTONIO AZAUSTRE GALIANA, Problemas de edición en el Cuento de cuentos. La Perinola, 4, 2000. http://www.cervantesvirtual.com/obra/problemas-de-edicin-en-el-cuento-de-cuentos-0/017e8c06-82b2-11df-acc7-002185ce6064.pdf

20 FRANCISCO DE QUEVEDO, Parte primera de las obras en prosa de. Madrid, 1658. https://books.google.es/books?id=uaW-SeC3_wsC&pg=PA248

21 LLUÍS BATLLE, op. cit.